

İBN MEYMUN FELSEFESİNDE TANRI

Atilla Arkan, İz yay. 2007, 283 s.

*Yakup ÖZKAN**

Düşünce tarihinde farklı kültürler arasında etkileşimler her zaman var olmuştur. Bunun bir örneği olarak, Ortaçağ düşünce dünyasında İslam ve Yahudi kültür dünyaları arasındaki etkileşimi zikredebiliriz. Bu noktada aşağıda tanıtımını sunmaya çalışacağımız kitap bu ilişkinin mahiyetini anlama konusunda önemli bir katkı sunmaktadır bizlere. Bir giriş ve üç temel bölümden oluşan bu eser, İbn Meymun'un Tanrı tasavvurunu Yahudi ve İslam felsefe geleneklerinin bir devamı olarak anlamayı hedefleyen bir araştırmadır. Bu bağlamda bu inceleme, İbn Meymun'un Tanrı anlayışını, filozofun İslam'ın ilim ve kültür dünyasıyla olan ilişkisinin bütün yönlerini düşünerek ele alan bilimsel bir çalışmadır.

Girişte, *İbn Meymun ve Yahudi Düşüncesi* başlığı altında, yazar, filozofun beslendiği kaynakları ifade etmektedir. Bu kaynaklardan birisinin Yahudi felsefesi olduğunu belirten Arkan'a göre Yahudi felsefesinin ilk nüveleri, Yahudilerin sürgünde buldukları M.Ö. II. yüzyıldan, M.S. I. yüzyıla kadar olan sürede Helenistik felsefe ile karşılaşmasından sonra ortaya çıkmıştır. Bu dönemin önde gelen ismi ise Filon'dur (m.ö. 25-m.s. 40). Ancak bu süreç uzun sürmemiştir; Yahudi felsefi düşüncesinin Filon'la sona erdiğini zikreden yazar, bu düşüncenin tekrar İslam dünyasında ortaya çıktığını, Yahudilerin Büyük İskender'den itibaren hep Helen dünyasının içinde yaşamalarına

* Sakarya Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü İslâm Felsefesi Bilim Dalı Yüksek L. Öğrencisi

rağmen, felsefi düşünce ve spekülasyonu IX. yüzyılda Müslümanlardan öğrendiklerini ifade etmektedir. Ayrıca Arkan'a göre, İslam hakimiyetinden sonra Yunan felsefi düşüncesine giriş yapan Yahudi düşünürler, X. ve XIII. Yüzyıllar arasında Arapça olarak çeşitli felsefi eserler yazmışlardır. Bu eserlerin ortaya çıkmasında Yahudilerin Arapça'yı ortak kültür ve düşünce dili olarak kullanmaları; ve bu sayede de İslam düşüncesinden hızlı bir şekilde istifade edebilmeleri etkili olmuştur.

Bu dönemde, Yahudi dünyasında düşüncenin, İslam felsefe ve kelamının evrimini paylaştığını, ortaya konan Yahudi düşünürlerine ait eserlerin Müslüman düşünürlerin eserlerini aşamadığını, Mu'tezile'nin, Yahudiler üzerinde oldukça etkili olduğunu söyleyen yazara göre Yahudi kelamı, İslam kelamının ana çizgilerini takip etmiş, aynı kavramları, aynı akıl yürütme tekniklerini kullanmış ve aynı konuları incelemiştir. Arkan, bu dönemde İslam dünyasında ortaya çıkan ilk Yahudi düşünürün Sâid b. Yûsuf el-Feyyûmî olduğunu belirtir. Ona göre bu düşünür, Mu'tezile okulu ile oldukça yakın bir ilişkiye geçmiş ve Mu'tezile okulunun öğretilerini kullanarak ve Yahudi düşüncesine uygulayarak Yahudi kelamı denilen düşünceyi ortaya koymuştur. Ayrıca yazara göre, bu düşünürün kelam öğretileri, İbn Meymun da dahil Yahudi filozofları oldukça etkilemiştir. Bununla birlikte Yeni Eflatunculuğun, Yahudi düşüncesine bu dönemde girmeye başladığını belirten Arkan, bu dönemde ortaya çıkan ikinci okul olan Karâîler'in de Mu'tezile'den etkilendiğini, hatta atomculuk dahil Mu'tezile'nin bütün müktesebatını kullandığını ifade eder. Arkan, üçüncü olarak Yahudi düşünür İshak b. Süleyman İsrâîlî'yi zikreder. Ona göre Yeni Eflatuncu çerçevede beliren bu isim büyük ölçüde Yunan felsefesinin Müslüman dünyasındaki yeni formundan, yani Kindî'den ve sahte Aristocu kitaplardan etkilenmiştir. *Yeni Eflatunculuğun, Endülü's'teki önemli ismi olan İbn Cebriol ise yazara göre İslam felsefesinin Batı'ya geçişinde en önemli şahıslardandır.* Diğer bir düşünür, Gazâlî gibi kendi dinini felsefi sistemlerin kayıtlarından kurtarmaya çalışan İbn Meymun'un etkilenmiş olabileceği düşünür, Yudah Halevi'dir. Yazar bu başlık altında son olarak, Aristoculuk hususunda İbn Meymun'un öncüsü olarak gördüğü, Aristocu çizgide olan İbrâhim b. Dâvûd'a değinir. Ona göre bu düşünür de Psikoloji teorisi konusunda İbn Sînâ'dan etkilenmiştir.

Musa b. Meymun'un Hayatı Ve Eserleri başlığı altında da filozofun (1135-1204) yaşam öyküsü ve eserlerinden bahsedilir. Bu başlık altında filozofun İslam kültür ve medeniyetiyle olan ilişkisine (özellikle İslam felsefesi ve

kelamı), ilmi kişiliğine (daha ziyade akılcı olduğu; akılcılığı Yeni Formdaki Aristoculuk olarak ortaya çıktığı ifade edilir), düşünce yapısına (kelamcı olmasından ziyade filozof olduğu zikredilir), Yahudi dini ve düşünce geleneğinde oynadığı role ışık tutulur. Filozofun düşünce evreninin oluşumunda İskender, Themistius, İbn Rüşd, Fârâbî, İbn Bâcce, İbn Sînâ ve Gazâlî gibi filozofların etkisi bulunduğunu ifade eden Arkan'a göre *İbn Meymun, Ortaçağ'da dört kültürün Greko-Romen, İslam ve Yahudi kültürlerinin kendisinde meczedildiği müstesna bir şahsiyettir. Eserleri başlığı altında filozofun ve aynı zamanda Ortaçağ Yahudi düşüncesinin en gözde, en meşhur eseri olarak Delâletü'l-hairin* adlı kitap zikredilir. Yazara göre, Ortaçağ felsefe literatürünün özeti olan bu eser, hem Arap-Müslüman felsefi kültürüyle işlenmiş hem de Yahudiliğin dini ve entelektüel geleneğine kök salmıştır. Ayrıca burada, kitabın aynı zamanda Yahudi ve Müslüman kelamı ile felsefesini aşan teolojik bir sentezi başardığı ifade edilir. Yine eserde, *Kitâb-ı Mukaddes* ve Rabbânî ilim geleneğinin, felsefi-bilimsel çerçevede yorumlandığını belirten Arkan'a göre filozofun kendi geleneğiyle uzlaştırmaya çalıştığı bu felsefi yapı hiç şüphesiz Aristoculuktur. Ona göre bu eserin yazılış amacı ise *Kitâb-ı Mukaddes*'in kapalı, teşbihi ve tescimi ifadelerini açıklayarak doğru anlaşılmasını temin etmektir. Yazara göre kitap böyle yaparak, felsefi bilgi ile Yahudi dini bilgisi arasındaki çelişkileri ortadan kaldırmayı hedefler. Bu durum ise Meşşâîler'in te'vil ve uzlaşma çizgisinin Yahudi dünyasındaki bir devamı gibidir.

İslam Düşüncesi ve İbn Meymun adlı başlık altında ise Endülüs ortamındaki; özellikle Endülüs'ün en önemli ilim ve kültür şehirlerinden olan Kurtuba'daki ve Mısır'ın önemli bir ilim ve kültür şehri olan Kahire'deki Yahudilerin sosyal, kültürel, iktisadi durumlarına, Müslümanlar ile Yahudiler arasındaki sosyal ve kültürel ilişkilere, Yahudilerin İslam kültürüyle olan ilişkisine ışık tutan yazar, özellikle Kurtuba ve Kahire'nin Yahudiler için güvenli ve huzurlu bir ortam olduğunu zikreder.

Girişin III. Bölümü olan *İbn Meymun ve İslam Kelamı* adlı başlığa gelince, bu başlık altında Arkan, filozofun İslam kelamıyla dinamik bir ilişki içerisinde olduğunu gösteren örneklerle yer verir. Bu bölümün *İbn Meymun ve İslam felsefesi* başlığı altında ise Arkan, filozofun İslam felsefesiyle olan ilişkisi ve etkileşimini örneklerle ortaya koymaya çalışır. Yazara göre İbn Meymun, varlık tasavvuru, bilgi anlayışı ve entelektüel ilgileri bakımından İslam felsefe geleneğini takip eder. Ayrıca Yahudi filozofun, Fârâbî, İbn Sînâ, İbn Rüşd ve

İbn Miskeveyh gibi İslam filozoflarından etkilendiğini söyleyen yazar, Yahudi filozofu için en önemli filozofun da Fârâbî olduğunu belirtir.

Birinci bölümde, *Kutsal Kitabın Anlaşılması: Teorik Arka Plan* başlığı altında Arkan, Ortaçağ'ın dindar düşünürleri ve filozoflarının din-felsefe ilişkisi algısına ve onların zihinlerinde oluşan bu iki tarafla ilgili gerilim alanlarına değindikten sonra filozofumuzun Tanrı hakkındaki yorumlarına geçmeden evvel, onun din felsefesi sistemini, Meşşâiler'le karşılaştırmalı olarak ortaya koymaya çalışır. Bir ortaçağ filozofu olarak, İbn Meymun'un da düşüncesini ve zihin yapısını belirleyen temel iki kaynağın din ve felsefe olduğunu belirten Arkan'a göre İbn Meymun İslam filozofları gibi peygamberliği, vahyi ve dini zorunlu ve gerekli bulur. İbn Meymun'a göre vahiy, Fârâbî ve İbn Sînâ'daki gibi ilahi varlıktan taşan bu feyzin faal akıl vasıtasıyla insanın akli yetisine ve oradan da mütehayyile gücüne ulaşmasıdır. Buna göre vahiy insanın çeşitli yetileri ile ulaşabileceği bir yetkinliktir. Peygamberler vahyi rüya ve benzeri ilahi idraklerle alırken hayal güçlerini kullanıyorlar ve bu anlamları sembollerle dile aktarıyorlar. Yani feyizle gelen anlam ete kemiğe bürünür. Başka bir ifadeyle feyiz yoluyla faal akıldan gelen soyut ve külli olan vahyi bilginin, mütehayyile gücü tarafından kelimelere dökülmesi söz konusudur. Dolayısıyla Tanrı peygamberlere kelimelerle değil manalarla hitap etmiştir. Vahiy ile sadece manalar ulaşmıştır; vahyin kelimelerle, hem zahir hem de batını ve hikemi manalar taşıyan meseller şeklinde, akli kapasitesi ve eğitim düzeyi ne olursa olsun tüm insan gruplarına sunulması peygamberin akli ve özellikle de tahayyül gücü tarafından gerçekleştirilir.

İbn Meymun'un Müslüman filozoflardan tevarüs ettiği entelektüel birikimle kendi dini geleneğini uzlaştırmaya çalıştığını söyleyen Arkan'a göre filozofun *Kitâb-ı Mukaddes*'in Tanrı ile ilgili ifadelerini anlayış ve yorumlayışında Yahudi dini geleneklerinin dışında, İslam kelamının- özellikle de Mu'tezile okulunun- ve İslam felsefesinin etkili olduğu görülmektedir. Ayrıca yazar, İbn Meymun'un *Kitâb-ı Mukaddes*'teki Tanrı hakkındaki ifadelerin nasıl anlaşılması gerektiği hususunda hem İslam kelamının hem de İslam felsefesinin tenzihî çizgisini izlediğini belirtir. Ona göre filozof bu tenzihçi çizginin daha ileri safhasını temsil etmektedir. İbn Meymun'un bu yaklaşımıyla Kutsal Kitap, Tanrı'nın ne olduğunu değil belki Tanrı'nın ne olmadığını bize açıklıkla öğretir.

Bu başlığın son bölümünde İbn Meymun'un Tanrı'nın sıfatlarının nasıl anlaşılması gerektiğine ilişkin düşünceleri özetlenmektedir. Filozofumuza

göre *Kitâb-ı Mukaddes*'teki Tanrı'nın sıfatlarının anlaşılması söz konusu olduğunda bunları ya fiili sıfatlar şeklinde veya-eğer fiili değil de zatı kastediliyorsa-olumsuzlama (selbi) yoluyla anlaşılması ve zikredilen sıfatların nefyedilmesi gerekir. Yazara göre filozof *Kitâb-ı Mukaddes*'te Tanrı hakkındaki ifadeleri üç ana bölüme ayırmaktadır. Birincisi lafzi anlamıyla anlaşıldığında, Kutusal Kitabın bazı ifadeleri Tanrı'nın cisim olduğunu ima etmektedir. İkinci grup ifadeler de zahirleriyle anlaşıldıklarında, Tanrı'nın mekanda olduğunu, mekanda hareket ettiğini ve hareket organlarına sahip olduğuna işaret etmektedirler. Üçüncü grup ifadeler ise literal anlaşıldıklarında, Tanrı'nın canlılara ve insana benzer organ ve fillere sahip olduğu zannını doğurmaktadır. Filozofa göre bu sebeple bu ifadeler yorumlanmalıdır.

Birinci bölümün son başlığı altında ise filozofun *Kitâb-ı Mukaddes*'te geçen Tanrı hakkındaki ifadeleri nasıl ele alıp felsefi olarak yorumladığı incelenmektedir. Kısaca burada *Tanrı'nın cisim olduğunu, Tanrı'nın mekanda bulunduğunu ve hareket ettiğini ve Tanrı'nın canlılara benzerliğini ima eden* kelimeler incelenir.

İkinci bölümde *Kelam Geleneği* başlığı altında İbn Meymun'un İslam kelam düşünce sisteminin üzerine dayandığı öncülleri ve Müslüman kelamcılarının bu öncüller üzerine inşa ettikleri Allah'ın varlığının, birliğinin ve cisim olmayışının ispatına yönelik delillerini özetleyen ve değerlendiren ifadelerine yer verilmektedir. Bu başlık altında ilk olarak zikredilen öncüller on iki madde halinde tek tek ele alınarak İbn Meymun'a göre özetlenir ve değerlendirilir. Arkan'a göre İbn Meymun kelamcılarının düşünce sistemlerini, varlık tasavvurlarını ve bilgi anlayışlarını tasvip etmez. Aksine filozofun kelama yaklaşımı oldukça eleştirel ve küçümseyici bir havadadır.

Yazar, bu başlık altında ikinci olarak kelamcılara göre Tanrı'nın varlığını ispat eden delilleri yedi başlık altında ayrı ayrı ele alır ve değerlendirir. Arkan'a göre filozofun bu delillere karşı eleştirileri temelde üç noktada toplanır: 1) Kelamcılarının delilleri akıl yerine hayal ve cedele dayanır. Bundan dolayı kesin değildir. 2) Kelamcılarının delilleri varlıkla mutabakat halinde değildir. 3) Deliller bünyelerinde süreklilik ve sebeplilik ilkelerinin ciddi ihlallerini barındırırlar. Ayrıca yazara göre İbn Meymun'un delillere yöneltmiş olduğu itirazların çoğunun Meşşâî felsefi sisteminden kaynaklandığı söylenebilir. Bu itibarla filozofun kendisini kelamdan ziyade Meşşâî düşünce sistemine ait hissettiğini ifade eden yazara göre İbn Meymun'un deliller karşısında kendi tavrı mesafeli, eleştirel ve küçümseyici bir tavır olarak tasvir edilebilir. Bu

başlık altında üçüncü olarak kelamcılara göre Allah'ın birliğini ispat eden deliller beş başlık altında filozofa göre tek tek incelenir ve değerlendirilir. Arkan'a göre filozof kelamcılarının Allah'ın birliği hususundaki bu delillerinden de tatmin olmamıştır. Bu başlık altında son olarak kelamcılarının Allah'ın cisim olmayışına dair sundukları deliller filozofa göre üç madde halinde özetlenir ve değerlendirilir. Ona göre filozof bu delilleri ise çok zayıf bulur. Üstelik bu ispat delilleri Allah'ın birliği hususundaki delillerden daha zayıftır.

İkinci bölümde *İslam Felsefe Geleneğinde* başlığı altında ise filozofların Tanrı'nın varlığına, birliğine ve cisim olmayışına dair sundukları ispat delillerine ve bu delillerin arka planını oluşturan öncüllerine yer verilmektedir. Bu bağlamda bu bölümde filozofun kendisini hangi düşünce geleneğine ait hissettiği de ortaya konmaya çalışılır. İlk olarak ispat delillerine temel oluşturan öncüller İbn Meymun'u takiben yirmi altı başlık altında özetlenir. Filozofa göre bu öncüller Aristo ve onu takip eden diğer Meşşâî filozoflar tarafından ispatlanmış olup her türlü şüphenin ötesindedir. Bundan dolayı Tanrı'nın varlığı, birliği ve cisim olmayışını ispat hususunda bu öncüller postulat olarak kullanılabilir. Yazara göre İbn Meymun Allah'ın varlığını en güzel ve en yetkince ispatlamak için Aristo otoritesine dayanır.

Bu başlık altında ikinci olarak da ispat delillerinden söz edilir. Bu deliller de beş başlık altında filozofa göre ayrı ayrı ele alınır ve değerlendirilir. Bu delillerden beşincisinin İbn Meymun'a ait olduğu ifade edilir. Arkan'a göre filozofun felsefi olarak kabul ettiği bütün deliller duyularımızla başlayan hareket delilleridir. Ayrıca Arkan, bu delillerin kökleri itibarıyla Aristo felsefesine sıkı sıkıya bağlı olduğunu ifade eder. Özet bir değerlendirme olarak Tanrı'nın varlığının, birliğinin ve cisim olmayışının ispatıyla ilgili felsefi ve kelami delillerin hepsinin sunumundan sonra yazara göre İbn Meymun temel öncülleri, varlık tasavvuru ve bilgi anlayışı bakımından felsefe grubu içerisinde kabul edilmelidir.

Üçüncü bölümde Tanrı'nın sıfatlarının filozofa göre nasıl anlaşılması gerektiği incelenmektedir. Arkan'a göre İbn Meymun'un ilahi sıfatlar konusundaki yaklaşımı genelde selbi teoloji veya olumsuz teoloji şeklinde isimlendirilmiştir. Bu anlayışa göre Tanrı hakkındaki olumlu ifadeler olumsuz anlaşılmalıdır. Mesela Tanrı cömerttir denildiğinde kastedilen O'nun muhtaç olmamasıdır. Bu bölümde genel bir girişten sonra bu yaklaşımın üç temel boyutu (ontolojik, mantıki, epistemolojik) ayrı ayrı başlıklar altında filozofa göre incelenir. Bu anlayışın diğer bir boyutu (semantik) ise birinci bölümün

ikinci başlığı altında incelendiği için bu bölümün girişinde ve kitabın sonuç kısmında kısaca ele alınır. İlk olarak Tanrı'nın sıfatları konusunun ontolojik boyutu ele alınır.

Ontolojik boyut başlığı altında filozofun selbi teoloji anlayışına kaynaklık eden Zorunlu Varlık ve varlık mahiyet ayrımı konuları işlenir. Yazara göre Fârâbî ve İbn Sînâ'dan miras alınan Kendisiyle Zorunlu Varlık kavramı İbn Meymun'un sıfatlar anlayışının temelini oluşturur. Bununla birlikte yazara göre filozofun selbi teoloji anlayışına kaynaklık eden diğer bir temel de Muttezile kelamının tenzihe dayanan tevhid inancıdır. Ona göre filozof Kendisiyle Zorunlu Varlıkla diğer bütün varlıklar arasında kesin bir ayırım yapar. İbn Meymun'a göre Zorunlu Varlık'ın diğer varlıklar gibi sıfatlara sahip olması asla düşünülemez. Ve böylesi bir yaklaşım ve ontolojik perspektif Tanrı'nın zati sıfatlara sahip olmasına asla imkan bırakmamaktadır. Zira Tanrı'ya zati olumlu sıfatlar atfetmek, bir tür ekleme olduğu için, O'ndaki basitliği ortadan kaldırıp bir tür çokluk oluşturabilir. Filozofa göre bu ise bir tür şirk-tir. Bundan dolayı Tanrı'ya hiçbir olumlu sıfat atfedilmemelidir.

Diğer taraftan Arkan'a göre İbn Meymun'un Tanrı hakkında kullandığı ve kabul edebildiği tek sıfat Tanrı'nın akıl, akleden (âkil) ve akledilen (makul) olmasıdır. Filozof bu üç kavramın Tanrı hakkında bir çokluk oluşturmadığını, O'nda bir olduğunu ifade eder. Bu itibarla filozofa göre Tanrı süreklince âkil, akıl ve makuldür ve O'nun Zatı da budur.

Bu bölümde *Mantıki Boyut* başlığı altında da filozofun ilahi sıfatlar anlayışının mantıki boyutu incelenmektedir. Yazara göre sıfatlar konusunun mantıki boyutunu Tanrı hakkında kullanılan cümlelerin yapısı ve sıfat-mevsuf ilişkisi oluşturur. İbn Meymun'a göre, "Tanrı alimdir, Tanrı kadirdir, Tanrı müriddir" şeklindeki ifadelerimiz iki parçalı değil üç parçalı önerme formundadır. Dolayısıyla filozofa göre üç parçalı önermeler iki parçalı önermelere dönüştürülmeli ve filler olarak yorumlanmalıdır. Tanrı'nın sıfatları gibi duran üç parçalı önermeleri anlamlandırmanın diğer bir yolu ise onları selbi olarak anlamaktır. Yani, "Tanrı kadirdir" denildiğinde "Tanrı aciz değildir"; "Tanrı müriddir" denildiğinde, "Tanrı ilmalkar değildir" anlaşılmalıdır. Hatta filozofa göre "Tanrı vardır" ifadesi bile, "Tanrı'nın yokluğu imkansızdır" şeklinde selbi olarak yorumlanmalıdır.

Bu bölümün *Epistemolojik Boyut* başlığı altında ise sıfatlar konusunun epistemolojik boyutu ele alınmaktadır. Arkan'a göre İbn Meymun Tanrı

hakkında bilgi edinmenin yolunu “olumsuzlama” yani “selbi teoloji” olduğunu ifade eder. Filozofa göre Tanrı hakkında olumsuzlama yoluyla bilgi edinebiliriz, bir tür tahsis ve ayırt etme de böyle oluşur. Örneğin Yüce Tanrı'nın kadir, alim ve irade eden olduğu söylenirken kastedilen anlam, O'nun aciz, bilgisiz, şaşkın ve ilmalkar olmadığıdır. Yine “Tanrı diridir” dendiğinde anlaşılması gereken anlam O'nun oluş ve bozuluşa tabi olmadığı ve ölümlü olmamasıdır. Dolayısıyla İbn Meymun'a göre Tanrı'nın bilgisine ulaşmada bu yol tercih edilmelidir. Zira bu şekilde Tanrı'nın zatına lafzen bile olsa hiçbir şey eklenmemiş olmakta ve Tanrı'ya hiçbir eksiklik ilişmemektedir. Bu itibarla filozofa göre zihin en üst düzeyde Tanrı'nın idrakine bu yöntemle ulaşabilir. Filozofa göre Tanrı hakkında bilgi edinebilmemizin ikinci yolu ise Tanrı'nın fiillerini ve onların etkilerini gözlemlemektir. Bu bağlamda İbn Meymun'a göre evren tümüyle Tanrı'nın fiillerinin tezahürüdür. Dolayısıyla Tanrı'nın fiilleri ve fiillerinin sonuçları olarak evrene yöneldiğimizde O'nun varlığını, birliğini, cisim olmadığını, evrenle ilişkisinin sürekliliğini ve büyüklüğünü anlayabiliriz. Bütün bunlardan sonra filozofun selbi teolojisi hakkında bir değerlendirme olarak yazara göre İbn Meymun'un selbi teolojisine genel olarak bakıldığında, filozofun sistemin gerektirdiği sonuçları sonuna kadar götürerek selbi teoloji (olumsuzlama) anlayışıyla Müslüman seleflerinin çok ötesine gittiği söylenebilir.

Sonuç olarak İbn Meymun'la ilgili önemli bir çalışma olan bu eser, din felsefesi alanında da zengin içerikli ufuk açıcı bir araştırmadır. Ayrıca bu kitap İslam düşünce geleneğinin Yahudi düşüncesini nasıl etkilediğini tasvir eden özgün bir çalışmadır. Yazarın İslam felsefesi üzerine çalışmalar yapması özellikle de İbn Meymun'la aynı ilim ve kültür ortamında yetişmiş bir filozof olan İbn Rüşd uzmanlığı onu tezinde güçlü kılan önemli etkenlerdendir. Özet olarak, geniş bir bakış açısıyla hareket eden, anlaşılır ve akıcı bir üslupla yazılmış olan bu çalışmanın, nitelikli ilmi bir faaliyet olarak tavsif edilmesinin yanlış olmayacağı kanısındayız.